

ETIK, TERAPI OG LÆREANALYSE

Nogle overvejelser i tilslutning til en anmeldelse af Else Munck:

Psykoterapi og etik – et debatoplæg.

Munksgaard/Rosinante 1996. 160 sider; 198 kr.

Ole Andkjær Olsen

Else Muncks *Psykoterapi og etik* behandler en række punkter, hvor psykoanalyse og psykoterapi har en etisk dimension. Det drejer sig dels om tilstedeværelsen af etiske temaer i den psykoanalytiske teori, dels om de særlige lægeetiske spørgsmål, der er forbundet med psykoterapi. Som en helt unik illustration og eksemplifikation af disse spørgsmål inddrager Else Munck sine personlige erfaringer i forbindelse med en læreanalyse i Dansk Psykoanalytisk Selskabs regi. Bogen bærer undertitlen »et debatoplæg«, og det vil jeg tage for pålydende, således at det følgende i lige så høj grad består af de tanker, jeg har gjort mig inspireret af bogen, som det er en anmeldelse. Lad mig derfor med det samme anføre, at jeg – trods forskelle i vurderinger og analyser – finder bogen yderst væsentlig og læseværdig. Fremstillingen af den psykoanalytiske teori og teknik er klar og kompetent, og af de selv fremstillinger, jeg har læst af læreanalyser, er Else Muncks den mest troværdige og afbalancerede¹.

Inden for etikken sondres almindeligvis mellem *moralvidenskab* og *normativ etik*². Den første søger videnskabeligt at beskrive og forklare moralens opståen, udbredelse, funktionsmåde etc., mens den anden er beskæftiget med at formulere bestemte moralopfattelser som værende de rette. I bogens første del leverer Else Munck en stærkt kritisk gennemgang af Freuds bidrag til moralvidenskab med hovedvægt på overjeg'ets begreb og på kulturanalysen generelt. Baggrunden for at slå ned på disse temaer er hendes mistanke om, at teoriens fejl og mangler på en eller anden måde vil gå igen i den psykoanalytiske behandlingsetik. Ganske vist mener hun, at Freud var bedre som terapeut, end hans teorier lader ane, men hans deterministiske menneskesyn ligger ikke desto mindre som en dødvægt i terapisisituationen, hvor neutralitet, kølig distance og autonomi er i højsædet.

Ved læsninger i Freuds forfatterskab udleder Else Munck en ikke ekspliteret normativ etik. Hun ser Freud som fortaler for en *nyttemoral* el-

Ole Andkjær Olsen, mag. art. i litteraturvidenskab, dr. phil. på afhandlingen *Ødipus-komplekset*; arbejder p.t. på et psykodynamisk leksikon støttet af Statens humanistiske Forskningsråd.

ler med et finere ord *utilitarisme* (»en etik, der tilstræber den størst mulige nytte for det størst mulige antal«, s. 40). Dette er en temmelig overraskende pointe for mig, men jeg er dog ikke – selv efter en del grublen – blevet overbevist om, at det er rigtigt dækkende. Jeg mener, at Freuds hedonisme – konkretiseret i teorien om lystprincippet – var videnskabeligt begrundet og således et bidrag til moralvidenskaben og ikke til den normative etik. Selv om Freud med bekymring konstaterede, at noget i menneskets funktionsmåde tilsyneladende lå »hinsides lystprincippet«, så han ikke adlydelsen af lystprincippet som et moralsk bud, der eventuelt kunne imødegå dette, men alene som en psykologisk lovmæssighed.

Det, som jeg selv ville opfatte som grundlaget for en psykoanalytisk etik, er *påbudet om at søge sandheden*. Sandheden er et gode, der etisk rangerer over andre goder. Når Freud identificerede sig med Ødipus, der søgte sandheden og derigennem ofrede lykken³, indicerer det blandt mange andre ting, at han opfattede sig selv som et kompromisløst sandhedssøgende menneske. Sådan var han som videnskabsmand, og sådan var han som terapeut⁴, og det var i øvrigt en opfattelse Freud annekterede fra den naturalistiske bevægelse i sidste halvdel af 1800-tallet⁵. Derfor mener jeg heller ikke, at der kan siges at være en uløselig modsætning mellem psykoanalysens teori og praksis, som Else Munck gør (s. 68).

Når Freud arbejdede teoretisk, gav han ganske rigtigt en kausal forklaring af moralens og over-jeg'ets genese. Det er der ikke i sig selv noget galt i. Hans begreb om over-jeg'et er efter min mening et helt enestående redskab til at forklare og kortlægge den normative etik i dens forskellige varianter og konsekvenser, fra næstekærlighed over skinhellig moraliseringen til menneskefjendsk fanatisme. Og til neuroser og psykoser, når moralen bliver syg. Freud var ikke mindst kritisk over for de religiøse varianter af den normative etik (Else Munck diskuterer hans syn på sætningen »du skal elske din næste som dig selv«). Det skyldes for så vidt ikke, at han var modstander af sådanne idealer, men kun, at han ikke tiltruede den menneskelige natur styrke til at realisere dem, som det fremgår af hans meningsudvekslinger med præsten og psykoanalytikeren Oskar Pfister.

Jeg mener ikke generelt, at en forklarende teori om over-jeg'et lægger hindringer i vejen for en holdbar behandlingsetik (det skal jeg begrunde nedenfor), men jeg vil gerne medgive Else Munck, at der hvor teorien er ideologisk farvet og dermed videnskabeligt uholdbar, kan dette sagtens have sammenhæng med netop behandlingsetikken. Den største fejl i Freuds teori er nok sammenfletningen af over-jeg'et med kastrationskomplekset, i hvert fald når denne sammenfletning, som han lagde op til, universaliseres. Så bliver teorien på en normativ måde autoritær og patriarkalsk. Det er min hypotese, at denne fordrejning indirekte afspejlede Freuds forståelse af sig selv som leder af den psykoanalytiske bevægelse og som bevægelsens over-jeg. Men teorien om over-jeg'et er ikke hermed undergravet. Der er tale om fejl, som det er muligt at rette, når man mod-

sat Freud anskuer over-jeg'ets udvikling i et længere tidsperspektiv end netop det ødipale udviklingstrin. Fejlene fik kun minimal indflydelse på Freuds terapeutiske analyser, som man kan se i de store sygehistorier, hvor Freud var en særdeles tålsom og tolerant analytiker, men desværre nok på hans læreanalyser, hvilket har sat sit tydelige præg på den psykoanalytiske bevægelse som sådan⁶. Dette vender jeg også tilbage til.

Jeg mener ikke, at der er nogen antagonistisk modsætning forbundet med, at psykoanalysen både er en forklarende og en forstående videnskab. Nogle (ikke alle) hermeneutiske psykoanalytikere har beskrevet, hvordan det er to metoder, hvormed man kan nærme sig det samme sagsforhold fra to forskellige sider. Jeg vil selv desuden fremhæve det, som hermeneutikerne har kaldt refleksionserfaringen, og som består i, at intet menneske principielt kan komme til klarhed over sin egen determination, uden at det samtidig gives midler i hænde til at bryde determinationen. Den psykoanalytiske tolkning, der forklarer noget for analysanden, kan være fornærmende eller direkte umyndiggørende, hvis ikke analysanden får det sidste ord. Det er i behandlingssituationen analysandens sandhed og ikke den objektive videnskabelige sandhed endsige analytikerens sandhed, der drejer sig om. Derfor kunne Freud også i en dybere mening sætte sandheden som højeste princip for sin analytiske teknik. Sandheden (selverkendelsen, bevidstgørelsen) er netop på forunderlig vis et skæringspunkt mellem viden og handlen⁷. Kun når analytikerens ensidigt insisterer på *sin* sandhed, brydes magien, og det er det, der med særlig konsekvens sker i læreanalysen.

Else Munck nærmer sig problemet ved at tematisere modsætningen mellem den klassiske holdning, der efter Freud oftest kom til udtryk i den amerikanske jegpsykologi, og den objektrelationsteoretiske retning, der har sin vigtigste repræsentation i britisk psykoanalyse, men herfra videre har forplantet sig til den amerikanske selvpsykologi. Det nye ved objektrelationsteoretikerne er, at de ikke tænker på individets driftstilfredsstillelse og lystopnåelse som det primære, men på mellemmenneskelige relationer som definerende for, hvad mennesket er. Hvor den klassiske holdning er individualistisk i satsningen på både analytikerens og analysandens autonomi, er der indirekte en »ansvarlighedsmoral« eller »gensidighedsmoral« til stede i objektrelationsteorien. Denne sidste lægger til grund, at terapeut/klient-forholdet nødvendigvis er et afhængigheds- og magtforhold. Forholdet mellem mennesker er altid baseret på, at de er i hinandens magt og derfor er tvunget til at tage ansvar for hinanden, som det udfoldes med reference til bl.a. K. E. Løgstrup. Det er afgørende for Else Munck at understrege, at magten ikke kan ophæves gennem aldrig så megen respekt for individernes autonomi, allermindst i terapiforholdet. Analytikerens bliver til en umenneskelig robot, hvis han forbiiser sit menneskelige ansvar og prøver at skjule sig egen person bag en neutral videnskabelig facade. Det lykkes nemlig alligevel aldrig. Analytikerens »regelmoral« baseret på det velkendte tekniske regelsæt kan aldrig over-

flødig gøre en »livsmoral« som gældende for alle mellem menneskelige relationer, også terapirelationen. Den psykoanalytiske behandler er ikke *kun* en objektiv videnskabsmand eller en »ikke-dirigerende majeutiker«⁸, der alene formidler en etisk neutral psykologisk viden til analysanden.

Det er således klart, at psykoanalysen må have en etik knyttet til behandlingssituationen, og at denne ikke kun kan begrundes i den ideelle sandhedssøgen eller i en høj grad af professionalismisme. Nødvendigheden af dette etiske supplement ligger i behandlingssituationens dobbelthed, som altid har været svær at tackle for psykoanalytikerne, ikke direkte mellem forklaring og forståelse, selv om den ligger til grund, men mellem det, at analytikerens på den ene side skal fungere som en neutral projektionsskærm og en nøgtern og videnskabelig iagttagere og på den anden side som et levende ansvarligt menneske. Når mange analytikere er tilbøjelige til at underbetone rolle nr. to, skyldes det naturligvis, at den for så vidt kun medvirker til at forplumre det analytiske projekt. Den alt for medlevende og empatiske terapeut, der som Ferenczi og hans efterfølgere inden for objektrelationsteorien går ind i en reel interaktion, hvor de stiller deres egen person til rådighed for behandlingen, kan ikke gøre dette uden at forskertse muligheden for at fungere som projektionsskærm, og så kan terapien ikke mere kaldes analytisk. Men selv om jeg hermed helt principielt må tage Freuds parti mod Ferenczi, for så vidt som den analytiske setting er et af vort århundredes mest geniale vovestykker, som det ville være sørgeligt at demontere igen, vil jeg give Else Munck ret i, at analytiker/analysand-forholdet ikke kun baserer sig på overføringer, men både er et afhængighedsforhold og et magtforhold, hvor selv små fejltrin hos analytikerens kan have fatale konsekvenser for analysanden. Det reale forhold mellem analytiker og analysand er den basis, hvorpå den analytiske proces skal udspille sig, og hvis der er fejl i basis, bryder hele bygningen sammen.

Det, der giver *Psykoterapi og etik* dens særlige vægt, er Else Muncks fyrré sider lange gennemgang af sin egen læreanalyse, for det, der trods alt er overkommelige problemer i den terapeutiske analyse (selv om der også på dette felt findes mange rædselsberetninger), tárner sig i læreanalysen op som nærmest uoverstigelige vanskeligheder. Afsnittet bærer overskriften »Fem onde ár« og angiver altså både, at det var en særdeles negativ erfaring, og at den varede hele fem ár med den langvarige personlige belastning, det indebærer. »I min analyse hos dr. A oplevede jeg utvetydige aggressive udfald, og i en periode fik situationen karakter af psykisk terror« (s. 104). Der tales også om dr. A's »magtmisbrug« og »manglende professionalitet«.

Men hvordan skal det lykkes at hæve niveaue, når en læreanalytiker inden for den højest rangerende af de psykodynamiske teknikker, psykoanalysen, selv er ude af stand til at leve op til den heri krævede standard? Else Munck sætter med lysende klarhed fingeren på det ømme punkt. Når hendes erfaring blev så negativ, skyldes det først og fremmest, at lære-

analytikerens samtidig var manden, der skulle afgøre, om analysen havde været så tilfredsstillende, at hun kunne indstilles til at gå videre med sin uddannelse som deltager i foreningens kurser, eller om hun måtte afvises som uegnet. En personlig analyse kan næppe overhovedet have nogen værdi, når analysanden ikke kan være helt åben over for analytikerens, men bestandig skal tænke på, at der samtidig foregår en vurdering af hans/hendes person. Resultatet bliver ikke en analyse, men en mellemting mellem en psykologisk test, en jobsamtale og en eksamen, samtidig med at en afvisning hænger i luften, hvis den analytiske proces ikke går i gang:

I samme øjeblik uddannelsesspørgsmålet blev introduceret, ikke i en ikke-analytisk setting, hvilket godt kunne have været gjort, men direkte i den analytiske setting, endog i en langtrukken drøftelse på uklare præmisser, var trygheden og dermed forudsætningen for fælles analytisk arbejde væk. Det analytiske arrangement som sådan opfordrede fortsat til frie fantasier og associationer, men samtidig var rummet ladet med realiteter og konsekvenser – situationen kunne have trukket ethvert menneske i stumper og stykker. (s. 115).

Det endte med, at Else Munck efter sin analytikers indstilling til selskabets uddannelsesudvalg blev afvist som kandidat. Fra hendes egen synsvinkel havde der været tale om »et gensidigt sadomasochistisk spil«, hvori analytikerens ikke blot ikke optrådte med den krævede neutralitet, men gang på gang benægtede sin egen rolle i spillet og f.eks. afviste Else Muncks forsøg på at beskrive den herskende situation med ordene: »Du kan ikke analysere«. Da Else Munck endelig efter selv at have afbrudt den umulige analyse gik til Dansk Psykoanalytisk Selskab – og siden til IPA – for en klage, var det blot for at erfare, at foreninger af denne type pr. automatik giver læreanalytikerens ret.

Historien fik alligevel en positiv udgang takket være en ny analyse hos den langt bedre dr. B, der havde en forståelse for, at analytikerens har et ansvar for det analytiske rum, han inviterer analysanden ind i. Denne analyse gav ganske vist ikke adgang til det eftertragtede uddannelsesprogram i Dansk Psykoanalytisk Selskab, men var til gengæld medvirkende til at give Else Munck kompetence som psykoanalytisk psykoterapeut.

Det er vanskeligt inden for IPA at finde en vilje til ændringer. De kandidater, der kommer igennem nåleøjet og selv bliver en del af systemet, er sjældent motiveret for at ændre den eksisterende praksis. De har jo »bestået« prøven, og de mest samvittighedsfulde reparerer selv skaden for deres eget vedkommende ved efter læreanalysen at kaste sig ud i en »rigtig« analyse hos en anden analytiker. Men man behøver vel heller ikke som T. S. Szasz, der citeres i bogen, at afvise læreanalysen med dens uundgåelige magtrelationer som »en af den psykoanalytiske professions tragiske fejltagelser« (s. 76), for alle med noget kendskab til psykoana-

lyse finder trods alt en personlig analyse nødvendig for den fremtidige virksomhed som analytiker. Skal man så forestille sig en omskoling af dr. A i en mere etisk ansvarlig retning? Jeg tror faktisk ikke, at den givetvis utålelige behandling, Else Munck har været udsat for, løses ved en sådan efteruddannelse, ligesom en forhærdet traditionalist som dr. A næppe ville kunne ændre stil, uanset hvilke henstillinger foreningsflertallet måtte komme med. Man kunne også forestille sig, at en forening var lidt mere ihærdig med at udrense problematiske læreanalytikere, men dels er der i IPA en indgroet tradition for at holde hånden over det etablerede, som Else Muncks klagesager viste, dels ville en øget relegering af læreanalytikere uvægerligt skærpe de magtkampe og fraktionsdannelser, der findes i enhver psykoanalytisk forening. Det ville ikke nødvendigvis være de mest uduelige, der blev fjernet, men derimod medlemmer af mindretalsfraktionerne.

Jeg tror dybest set, at problemet ligger i læreanalysens struktur, hvilket Else Muncks dokumentation i rigt omfang underbygger. Det problem, jeg anser for det største, og som tegner en sort linje gennem hele psykoanalysens historie, er, at læreanalysen som en fast regel bruges af læreanalytikeren til at selekttere kandidater med den samme personlighedsprofil som hans egen og med det samme teoretiske ståsted, dvs. kandidater, der – når de senere bliver fulgyldige medlemmer af foreningen – vil være læreanalytikerens støtter i det politiske spil eller ligefrem medlemmer af hans fraktion. I dette perspektiv bliver læreanalysen for alvor en »sinddelagskontrol«, hvor anderledestænkende effektivt kan skilles fra med henvisning til manglende analytiske evner eller tilstedeværelse af uønskede karaktertræk. På samme måde bliver det i læreanalytikerens interesse at afslutte analysen på et tidspunkt, hvor der er et tilstrækkeligt kvantum positiv overføring i behold til at forlænge afhængighedsforholdet bagefter. Når der er tegn på, at dette tegner en ond cirkel, hænger det sammen med, at analytikerne, der i princippet skulle have de bedste analyser, i virkeligheden får de dårligste, og generelt er det et problem i psykoanalysens udvikling som videnskab og terapiform, at senioranalytikerne gennem deres selektive praksis skaber kopier af sig selv og støder de anderledestænkende kandidater bort, der ikke vil lade sig indoktrinere i en bestemt ideologisk opfattelse af analysen. I et overordnet perspektiv kan det skade psykoanalysens udviklingsmuligheder, at den i selve sin rekrutteringsstruktur har indbygget et »incestpåbud«, som betyder, at medlemsskaren risikerer at degenerere, fordi bevægelsen har et kronisk forsvarsberedskab rettet mod tilførslen af »fremmed blod«.

Masson beskriver sin læreanalytikers indstilling på følgende måde ved udgangen af et af deres jævnlige skænderier i analysetimen:

Jeg kunne ikke vinde, så med et suk holdt jeg inde og begyndte at tale om, hvorfor jeg mente, at Schiffer ikke troede, han kunne stole på mig. Hvad jeg frygtede var nemlig, at alt, hvad han mente med

dette, var, at jeg ikke ville være på »hans« side, når jeg forlod analysen og indtrådte i den verden, der udgøres af psykoanalytisk politik i Toronto. Det tænkte jeg, så derfor sagde jeg det. Han kunne ikke se, hvorfor det ikke skulle være et gyldigt argument. »Fordi, dr, Schiffer, der ærligt talt ikke er noget, der interesserer mig mindre end psykoanalytisk politik i Toronto.«

Jeg er ikke i tvivl om, at Schiffer havde stærke følelser, og at han virkelig var glad for mig. Men jeg var overbevist om, at en del af hans grund til at synes om mig var hans håb, eller stærkere, hans forventning om, at jeg ville blive bundet til ham i de kommende år. Som en analytiker under uddannelse var jeg en kollega, men jeg kunne også blive en potentiel allieret. Schiffer og mange analytikere synes at se sig selv som centrum i en lille cirkel af eks-patienter, alle sammen analytikere analyseret ved hjælp af deres teknik (i Schiffers tilfælde kaldte han det »Schiffer-metoden«), og som promoverede deres særlige ideer og idealer. (Masson, op.cit., s. 42-43).

Masson hører som bekendt ikke til de personer, der nyder størst respekt i psykoanalytiske kredse. Det burde franskmænd Jean Laplanche til gengæld gøre, og han ser for så vidt tingene i samme lys: »Den ideologiske, institutionelle og politiske imperialism er en af de ubestridelige bestanddele i *freudismen*«. Med udgangspunkt i en beskrivelse af den skandaløse manipulation, Lacan udsatte sine analysander for (Laplanche havde selv prøvet det gennem en årrække) med henblik på at gøre dem til soldater i sin hær, herunder hans afkortning af analysetimerne og dermed mangedobling af antallet af analysander, går Laplanche videre med at konstatere, at sådan arbejdede Freud også: ikke med korte analysetimer, men med korte læreanalyser på nogle få måneders varighed, som Freud eksplicit foretog med den hensigt at »udvide sin indflydelse«:

Regnestykket er enkelt: fem minutter i stedet for femogfyrre eller fem måneder i stedet for femogfyrre, gevinsten er den samme: man har »uddannet« ni gange flere agitatorer for den rette tro. (Laplanche, op.cit., s. 396).

Også Else Munck fornemmer, at hun kom i klemme i det foreningspolitiske spil:

Endelig viste det sig langs ad vejen, at selskabets behandling af hele sagen ikke, eller i hvert fald kun sparsomt, kom til at dreje sig om mig, men i stedet om man var for eller imod min første analytiker. (...) Forældrene var begyndt at skændes hen over hovedet på barnet, og barnet røg af i svinget. (s. 132).

Det er med andre ord meget let som sagesløs analysand at blive hvirvlet ind i det politiske spil, der foregår i og omkring enhver psykoanalytisk forening, eller sagt med andre ord, det er meget vanskeligt at holde sig neutral.

Nu er der selvfølgelig ikke tale om, at alle, der ønsker det, uden videre skal kunne få en psykoanalytisk uddannelse, men bedømmelsen af kandidaten bør uden tvivl lægges et andet sted. Jeg vil i den forbindelse fremhæve det løsningsforslag, der er indført i Jean Laplanches Association psychanalytique de France med henblik på at beskytte den personlige analyses autonomi. Hovedideen er, at man først ansøger om at påbegynde en psykoanalytisk uddannelse, *efter at* man har gennemgået en personlig analyse. Læreanalysen afskaffes formelt, idet *enhver* analyse retrospektivt kan anerkendes som læreanalyse, når en ansøger melder sig. Derved bortfalder også kategorien læreanalytiker. Som en radikal fornyelse kan man søge om optagelse på grundlag af en personlig analyse i en helt anden forening. Hermed brydes de incestuøse cirkler for alvor til fordel for en form for eksogami. Det eneste krav er en erklæring fra analytikeren om, at analysen er gennemført med så og så mange analysetimer. Det indebærer også, at kandidaten kan få lov til selv at vælge sin analytiker fremfor at få ham tildelt. Det uddannelsesudvalg, der skal tage stilling til, om de superviserede analyser (kontrolanalyser) er tilfredsstillende, beder ikke om kontrolanalytikernes vurdering af kandidaten. Man tager alene stilling på grundlag af kandidatens redegørelse for analyserne og deres forløb. Heri kan der naturligvis ligge mange nye problemer, herunder at grundlaget for at vurdere kandidaten indsnævres væsentligt, og at kandidaterne risikerer at blive afvist på et endnu senere tidspunkt end ellers. På den anden side bliver den personlige analyse sat i centrum og dens kvalitet styrket, ligesom man undgår den frasortering, der efter den vanlige ordning sker allerede ved de indledende interviews, for så vidt alle kan påbegynde en »terapeutisk« analyse.

Det er interessant, at Laplanche fortsætter med at beskrive, hvordan IPA tilsyneladende har ignoreret denne fornyelse i hans forening, idet man fortsat beder om lister over foreningens »læreanalytikere«, selv om denne kategori er afskaffet:

På et punkt, der om noget er fundamentalt, nemlig opfattelsen af analysen, er vi [Association Psychanalytique de France] altså – midt i IPA og i den psykoanalytiske bevægelse som helhed – i fuldstændig modsætning til den universelt herskende praksis og ideologi. Men takket være en miskendelse, der til fulde opretholdes af alle, ignorerer alle det. Det må indrømmes, at hvis det *virkelig* blev kendt, måtte man om ikke ekskludere os (en meget sjælden praksis), så i det mindste sige, hvorfor man ikke ekskluderer os! (Laplanche, op.cit., s. 399).

Hermed er ideen givet videre til andre foreninger, der uddanner psykoterapeuter og psykoanalytikere. I Dansk Psykoanalytisk Selskab er man efter Else Munck-sagen kun gået så vidt at ophæve læreanalytikerens rapportering til uddannelsesudvalget. Dette afskaffer dog ikke læreanalysen som kategori og dermed heller ikke de mange skavanker, der følger med den måde, den praktiseres på.

NOTER

1. Blandt de øvrige kan nævnes Dörte von Drigalskis *Flowers on Granite. One Woman's Odyssey Through Psychoanalysis* (Berkeley: Creative Arts Book Company, 1986) og Jeffrey Massons *Final Analysis. The Making and Unmaking of a Psychoanalyst* (London: Harper Collins, 1991). Drigalski, der kalder sin læreanalyse for en »sado-analyse«, er rigeligt detaljeret og afslører især en svag og usikker analytiker uden at pege på de principielle problemer omkring læreanalysen. Masson, der opfatter Freuds forførelsesteori som det eneste sande i psykoanalysen og siden udviklede sig til en notorisk hader af enhver form for psykoterapi, fremstiller sin læreanalytiker, en dr. Irvine Schiffer i Toronto, forfatter til flere psykoanalytiske bøger og artikler, som en ren psykopat og analysen som hjernevask. Det kan han sagtens have ret i, men den noget farceagtige beskrivelse giver ikke megen hjælp til at udpege de generelle forhold omkring læreanalysen, der kan korrigeres.
2. Samt *metaetik*, som dog ikke er relevant i nærværende sammenhæng, jvf. f.eks. Sven Erik Nordenbos introducerende artikel i *Psyke & Logos'* temanummer om moral (1985, nr. 2).
3. Her er jeg altså helt uenig med Else Munck, der ud fra Ricœur mener, at Ødipus ikke ville vide af sandheden (s. 50-52), jvf. min egen udlægning i »The Living and the Dead Father: Some Oedipal Knots in the History of Psychoanalysis«. *Psychoanalysis and Contemporary Thought*, 18,4.
4. Om end han i det sidste tilfælde også kunne være parat til at gradbøje sandheden, når han undertiden på Ibsen'sk vis stillende sig forstående over for, at livsløgnen kunne skydes ind som et dulmende slør, når hans patienter ikke besad den tilstrækkelige karakterstyrke til at kunne tåle at høre sandheden.
5. I virkeligheden vil filosofferne sandsynligvis også klassificere denne etik som utilitaristisk, men det vil i så fald være på et andet grundlag end hedonismen.
6. Jvf. min tidligere anførte artikel om den levende og den døde fader.
7. Jeg skal undlade at gå ind på, at refleksionserfaringen hviler på et affektgrundlag, der stiller store krav til analytikerens håndtering af analysandens ageren, Jvf. mine artikler i *Psyke & Logos'* temanumre om Refleksivitet (nr. 2, 1983) og Følelser (nr. 1, 1984).
8. Esben Hougaard: »Nogle etiske problemer i psykoterapi«. *Psyke & Logos*, nr. 2, 1985 (s. 274).
9. Jean Laplanche: »Une révolution sans cesse occultée«. *Revue internationale d'histoire de la psychanalyse* 2 (Paris: PUF, 1989), s. 394.